

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

ERASMUS JOHANNIS KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS LELKIPÁSZTOR KÖNYVTÁRÁNAK KÁLVIN-KÖTETEIRŐL

■ A 16. század végére Erdélyben megszilárdult a négy bevett vallás rendszere. Így kezdetben csak a reformáció nyomán létrejött és klasszikus egyházszervezetet öltött három felekezet, a lutheránus, a református és az unitárius hívei gyakorolhatták hitüket szabadon, 1595-ben pedig ezt a jogot kiterjesztették a római katolikusokra is.¹

Ez a szabadság menedékhelyé tette a fejedelemséget. A 16. század második felében európai disszidensek egész sora fordult meg az országban – képzett, elismert humanistáktól (Pl. Johann Sommer) fantasztá-kaladorokig. Az „imigránsok” elsődleges célállomása Kolozsvár volt.²

Erdély „kincses városa” már a 16. század elején gazdasági központnak számított. A szabad királyi várost ekkor fele-fele arányban lakták magyarok és szászok. Reformációját 1544-től számoljuk, ugyanis a tanács ebben az évben hívta meg elsőpapjául a Wittenbergben tanuló Heltai Gáspárt. A század derekától Kolozsvár az európai unitarizmusnak nemcsak bölcsője, hanem szellemi központja is volt. A 16. század utolsó évtizedeiben a város teljes mértékben unitárius vallásúnak tekinthető. Lakói nemzetiiség szerint két gyülekezetbe szerveződtek, egyikben magyar, a másikban német lelkész szolgált.³

A német gyülekezet bizonyult elsősorban befogadó közegnek a külföldi menekültek számára. Egyrészt a német ajkú vagy németül is tudó külföldi disszidensek jóval könnyebben el-

Beszédes, hogy éppen annak a Kálvinnak a műveiről van szó, aki vehemensen támadta a szentháromságtagadók tanítását, a történeti köztudat pedig az ő hallgatólagos beleegyezéséhez köti Miguel Serveto megégetését is.

helyezkedtek itt. Másrészt a kolozsvári volt Erdély egyetlen német ajkú unitárius gyülekezete, így a hazai utánpótlás lehetősége igencsak beszűkült. Ezért kényszerültek arra, hogy nemcsak befogadják a menekült német ajkú értelmiségieket, hanem meg is hívjanak ilyeneket Kolozsvárra.

E Kolozsvárra került értelmiségiek közé sorolható Erasmus Johannis is. Életrajzát Dán Róbert foglalta össze. 1550 körül született a szászországi Salzwedelben, 1570-től a lipcsei egyetemen tanult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, majd 1579-ben Frankfurt am Mainban dolgozott nyomdai korrektorként. Ezután Genfben ment, ahol kapcsolatba került Béza Tóddal. Ezután Antwerpenben (1581–1583) működött rektorként, majd 1583-tól Leidenben élt családjával. Innen szentháromságtagadó írása miatt 1584-ben távozni kényszerült, Krakkóba menekült. 1590-ben Bernhard Jacobinus innen hívta Kolozsvárra. 1590. július 21-én már Erdélyben volt, de a német gyülekezet lelkészi állását csak 1593-ban foglalhatta el. 1593-ban Béza Tódor levelet írt neki, amelyben szemrehányást tett neki, amiért csatlakozott a szentháromságtagadókhöz. 1601. április 17-én halt meg. Teológiai nézetei meglehetősen sajátosnak mondhatók. Helytelenített mindenféle egyházi hierarchiát, a világi hatóságot a sátn képviselőjének tartotta. Ezek alapján az antitrinitarizmus radikális vonalába sorolhatnánk. Krisztológiája viszont a mérsékelt szentháromságtagadóknál is konzervatívabb volt, ugyanis Krisztus preexisztenciáját (földi születése előtti létét) is hitte. Csak úgy választották meg kolozsvári lelképásztorrá, ha ezt a tanítást visszavonta.⁴

Az Erdélyben őrzött kora újkori Kálvin-kiadások kutatása⁵ során három olyan kötetre akadunk, amelyek egykor Erasmus Johannis birtokában voltak. Kettőt közülük ma a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában őriznek, egyet pedig a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában (egykor az Unitárius Kollégium bibliotékájának volt része). Jelen tanulmányban ezt a három Kálvin-művet szeretnénk bemutatni, különösen odafigyelve arra, hogy a széljegyzetek milyen új adatokkal gazdagítják a Kolozsvárra menekült unitárius teológus életrajzát.

A legtöbb kéziratos bejegyzést az az *Institutio religionis christianae*-nak 1568-as kiadásában találunk. Ezt egykor a Fogarasi Református Egyházközség könyvtárában őrizték, majd az 1970-es években az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárba, onnan 1990 után a Teológiai Intézet könyvtárába került.⁶

A kötet első tulajdonosa Erasmus Johannis volt, 1574-ben vásárolta, valószínűleg lipcsei tanulmányai alatt, ugyanis Wittenbergben, Frobenius Hempel műhelyében kötötték be.⁷

A kötetből dokumentálni tudjuk Johannis olvasási szokásait is, ugyanis 39 helyre bejegyezte, hogy mely időpontban tartott a megfelelő passzusnál. Az előzéklapokat, a címlapot, a hátvédlapot, valamint a tartalomjegyzék és az index körüli üres helyeket is teleírta, 21 bejegyzést keltezéssel is ellátott. A bejegyzések többsége teológiai tartalmú, nagy részük latinul, kisebb részük németül íródott, de találunk héber szavakat és egészen hosszú görög passzusokat is.

A datált bejegyzések alapján megállapíthatjuk, hogy kétszer is alaposan végigolvasta Kálvin főművét. A legkorábbi keltezett bejegyzés 1575. március 29-éről származik, a legkésőbbi 1601. február 6-áról. Valószínűleg 1589 előtt egyszer végigolvasta a művet, ugyanis 1589. október 20-án azt írta a tartalomjegyzék legelejére, hogy újból elkezdte olvasni (*denuo incepit*), és 1590. július 21-én már a III. rész (ún. *könyv*) végén tartott. Ekkor forgatta talán legintenzívebben, ugyanis 19 keltezett széljegyzet és tíz egyéb bejegyzés származik ebből az idő-

szakból. A III. könyvet újraolvasta 1590. szeptember 4. és 1591. március 18. között, a IV. könyvet pedig az 1592. május 26. és 1594. június 9. időszakban. Későbbi, datált széljegyzeteket nem találunk, csupán a kötet végén levő tiszta lapokra jegyzett egészen 1601 februárjáig.

A tartalmi vonatkozású széljegyzetek részletes elemzése túlmutat jelen írás keretein, így csupán néhány összefoglaló megjegyzést fűzünk hozzájuk. A margináliák helyenként tartalmi összefoglalóként értelmezendők, másutt pedig hosszú kommentárt fűzött egy teológiai gondolathoz. Néhol azt is pontosította, hogy Kálvin éppen melyik egyházatyára vagy klasszikus szerzőre hivatkozott. Van olyan hely is, amely mellé nemes egyszerűséggel bejegyezte, hogy nem érti (*non intelligo* – pl. p. 361.).

A teológiai tartalmú jegyzetek mellett találunk önéletrajzi témájú margináliákat is. Ezeknek a vizsgálata pontosítja az érdekes sorsú német életrajzát is.

Jakab Elek úgy vélte, hogy a berethalmi származású, 1574-től a kolozsvári unitárius iskolában tanító Bernhard Jacobinus hívta meg Erasmus Johannist a kolozsvári iskolába 1588-ban vagy 1589-ben.⁸ A széljegyzetek egyikét 1590. április 9-én még Krakkóban keltezte, majd beírta *Institúciójába*, hogy ugyanazon hónap 19-én küldöttség érkezett hozzá, amely Erdélybe vitte. Az eseményhez hárommondatnyi megjegyzést is fűzött, reménykedett, hogy sorsa itt jobbra fordul. (*19 Apr [15]90. venerunt ex Tr[ansylvania] Crac[oviae] te abductum. Iam de tua vocatione nullum dubium, iam serio bonus tandem esse incipe. Sensi statim aliquam in animo[?] meliorem mutationem. Dominus hanc conservet et incrementum quotidianum addat.* – p. 191.) A kincses városba 1590. július 21. előtt érkezett, ugyanis ekkor már Kolozsváron jegyzett könyvébe. Valószínűleg itt sem fordult jobbra a sorsa, hiszen gyakran költözött egyik lakásból a másikba. A III. könyv végére beírta, hogy 1590. október 16-án bizonyos Pull vagy Pulacher úr házába költözött (*Migro in domum d. Pull[acher?] Ao [15]90 16 Octob. in tentationibus.* – p. 389), majd innen 1592 pünkösdje előtt az iskola melletti házba. (*Migro in hanc domum prope scholam circa Georgii ante Pentecostem.* – p. 389.)

Családi életéről egyetlen bejegyzést olvasunk a kötet hátsó tábláján: 1598. november 17-én jegyezte el harmadik feleségét. (*Tertiam veram uxorem mihi desponsavi Ao 1598. 17. Nov. donum Dei.*) Dán Róbert szerint első felesége 1583-ban Leidenben meghalt, így csak gyermekeivel menekült Krakkóba.⁹ Feltételezzük, hogy itt lépett második házasságra. Ez az asszony Kolozsváron halhatott meg, és itt lépett újabb frigyre csaknem ötvenesztendőskorában.

Utolsó bejegyzése 1601. február 6-án kelt, valószínűleg nem sokkal halála előtt, ugyanis ebben az évben már hivatali utóda, az egykori tekei lutheránus lelkipásztor (aki 1598-ban unitárius hitre tért, és Kolozsvárra költözött), Georg Deidrich (†1606)¹⁰ örökölte a kötetet. A 17. század végén Marosvásárhelyen gróf Béli Kelemenhez került, majd a 18. században Pánczél István vásárolta meg. Az ő utódaitól került a Fogarasi Református Egyházközség birtokába.¹¹

Erasmus Johannis másik két Kálvin-kötete más teológiai műfajhoz tartozik: bibliamagyarázat, teológus szaknyelven kommentár. Egyikük Ezékiel könyvének első 21 részét, a másik a tizenkét ún. kispróféta könyvét magyarázza. Egyiket szintén a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában találjuk,¹² a másikat a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára, államosítás után a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára őrzi.¹³ Előbbit 1571-ben Thomas Reuter wittenbergi műhelyében kötette.¹⁴ Az utóbbit 1570. november 9-én vásárolta, ám csak 1572-ben köttette be, valószínűleg ezt is Wittenbergben.

A bibliai kommentárookban jóval kevesebb a széljegyzet, mint az Intitúcióban, ám azért érdemes őket számba venni, mert utalhatnak arra, hogy miről prédikált élete különböző szakaszaiban. Az Ezékiel-kommentárban két datált bejegyzést találunk 1590. szeptember 9-ről és 29-éről. Mikeás próféta könyve 6. és 7. részének magyarázatát 1587. február 13-án, Habakuk próféta könyvének 2. részét 1593. március 17-én forgatta.

Mindkét kötetet Johann Broser (+1622) vásárolta meg, aki 1599 és 1603 között a kolozsvári unitárius iskola tanára, majd 1603-tól haláláig a német gyülekezet lelkipásztora volt.¹⁵ Az Ezékiel-kommentár bizonyos Krassói K. Bálint tulajdona lett 1648-ban, tőle Albisi Istvánhoz került, a 19–20. század fordulóján ismeretlen úton az újonnan alakult Református Teológiai Fakultás könyvtárába. A kispróféták könyve magyarázatának 17. századi tulajdonosainak neve csak töredékesen olvasható, 1778-ban Körmöczi János (1762–1836) későbbi unitárius püspök vásárolta meg még kollégiumi diákként, majd a 19. század elején tőle került a Kolozsvári Unitárius Kollégiumba.¹⁶

Erasmus Johannis az erdélyi radikális reformáció érdekes és ellentmondásos személyisége. Életútja Salzwedeltől Emdenen, Frankfurton, Genfen, Antwerpenen, Leidenen és Krakkón keresztül vezetett Kolozsvárig. Három felesége talán három különböző ország szülőtte volt. Teológiai látása is sajátosnak mondható, a kolozsvári szász gyülekezet lelkipásztori állását csak úgy foglalhatta el, hogy visszavonta Krisztus eleve létezéséről (preexisztencia) vallott nézeteit. Korábban el akarta törölni a püspöki tisztséget, ám élete végén nem állt messze attól, hogy az erdélyi unitáriusok püspöke legyen.¹⁷

Könyvtárából ez idáig csupán a bemutatott három kötet került elő. Beszédes, hogy éppen annak a Kálvinnak a műveiről van szó, aki vehemensen támadta a szentháromságtagadók tanítását, a történeti köztudat pedig az ő hallgatólagos beleegyezéséhez köti Miguel Serveto megégetését is. A könyveket Erasmus Johannis valószínűleg teológiai formálódásának kezdetén szerezte be, viszont a széljegyzeteik többségét már biztosan szentháromságtagadó lelkipásztorként vetette papírra. Mindhárom kötetét hivatali utódai birtokolták. Ez is igazolja, hogy a reformáció különböző irányzatainak képviselői nem hagyták figyelmen kívül a többi irányzat teológiai termését, és nem feltétlenül polemikus céllal forgatták azokat.

Jegyzeteinek vizsgálata pontosítja életrajzát, olvasmányainak időbeli behatárolása segít meghatározni teológiai fejlődését is. Néhány személyes vonatkozású bejegyzése Johann Sommerhez vagy Jacobus Paleologushoz hasonló nyughatatlan értelmiségit sejtet, aki nagyon nehezen találta helyét, ám a 16. század végi, teológiailag meglehetősen sokszínű Erdélyt is befogadta. Életének utolsó évtizede viszonylagos nyugalomban és anyagi biztonságban telt.

■ JEGYZETEK

1. A kérdésről lásd részletesen Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön.” Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. században. In: Uő: *Felekezeti és fikció*. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp., 2006. 11–36.
2. Balázs Mihály: *Spiritualizmus és felekezeti és kései Heltai műveiben*. In: Uő: *Felekezeti és fikció*. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról. Bp., 2006. 84–90.
3. Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 260–265. (A továbbiakban Jakab 1888)
4. Dán Róbert: *Erasmus Johannis „Világos bizonyítékai”*. Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 87. évf. 1–3. sz. 120–129. (A továbbiakban Dán 1983)
5. A kutatás eredményeit lásd Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Kvár, 2014. (A továbbiakban Ósz 2014)

6. Jean Calvin: *Institutio religionis christianae*. Genevae 1568. – jelzete Ant. 5. A kötetről lásd Kurta József: *A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának régi állománya*. Kvár, 2015. 55–56. (A továbbiakban Kurta 2015); Ősz 2014. 235–238.
7. Uo. 56.
8. Jakab 1888. II. 337.
9. Dán 1983. 128.
10. Szabó András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) 146–147; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 69–70. (A továbbiakban Szabó–Tonk 1992)
11. Ősz 2014. 236.
12. *In viginti prima Ezechielis capita praelectiones*, Genevae 1565 – jelzete Ant 49. A kötetről lásd Kurta 2015. 54–55; Ősz 2014. 336–337.
13. *Praelectiones in duodecim prophetas minores*, Genevae 1567 – jelzete U 74742. A kötetről lásd Ősz 2014. 346–347.
14. Kurta 2015. 54.
15. Szabó–Tonk 1992. 108.
16. Ősz 2014. 347.
17. Jakab 1888. 337–339.

